

Kirken i genforeningen

Slesvigske noter

Af Carl Christian Jessen

I 1920 trækkes den nye rigsgrænse mellem Danmark og Tyskland, der deler den slesvigske kirke. Dermed sættes punktum for århundreder, hvor hertugdømmerne har udviklet deres kirkelige traditioner og gået deres egne veje i forhold til kongeriget. Om grænsen mellem kongeriget og hertugdømmerne, Kongeågrænsen, hedder det hos kirkehistorikeren H. Hejselbjerg Paulsen, at den var en »afgrund, dybere og bredere end Skagerak, thi sidstnævnte forbandt dog Danmark-Norge, men Kongeåen skilte Slesvig fra Danmark-Norge«. ¹ Historisk set handler det om Slesvig, og så sent som 1945 udgiver Hejselbjerg et samlewerk om Sønderjyllands kirker under titlen: *Den nordslesvigske Kirke*. 1949 udkommer et festskrift med titlen *Slesvigs delte Bispedømme* i anledning af stiftets 1000-års jubilæum. Perspektivet holder sig helt op til vor tid, og enhver behandling af kirkens historie, herunder genforeningen 1920, må forholde sig respektfuldt til det, at området har sin egen tradition og historie, der ikke væltes af f.eks. en folkeafstemning. Genforeningen betød heller ikke, at folk blev flyttet eller skiftede sprog, i Sønderjylland blev der i kirken prædikeret på dansk af de tyske præster og sunget på dansk efter den danske salmebog, samtidig med at der som hidtil blev tilbudt tyske gudstjenester, uden at dette umiddelbart indebar et tysk menighedsliv. ² Det lykkedes dog ikke at fastholde idealet om *helsognet*, hvor menigheden ikke deltes efter nationaliteter. Nærmest kom man i de fire købstæder, hvor der blev oprettet tyske sognepræsteembeder og fælles menighedsråd.

Det er derfor utilstrækkeligt at behandle 1920 kirkeligt og teologisk ud fra integrationssynspunktet: Nu skulle alt være dansk! Som kongeriget havde selv det beskedne Nordslesvig sin tradition. Fra tiden før 1920 kan man nævne salmebog, liturgi og kirkeledelse, der i tiden efter 1864 var etableret og fremmet gennem de to nordslesvigske generalsuperintendenter Bertel Godt og Theodor Kaftan. Hertil

1 Hans Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjydske Psalmesang 1717-1740*, Aabenraa 1962.

2 Konsistoriet melder i 1909 til synoden, at der er 104 menigheder i Nordslesvig med dansk gudstjeneste, heraf 28 med udelukkende dansk.

kommer en yderst livskraftig dansktalende lægmandsbevægelse, især Indre Mission under Hans Tonnesens ledelse og med bemærkelsesværdige resultater i diakoni og mission. Biskop Kaftan gjorde desuden en betydelig indsats for at højne præsteuddannelsen, herunder støtten til det nordslesvigske præsteseminarium under H.S. Prahls ledelse. Ingen præst kunne ansættes uden at beherske dansk, og Prahls sørgede for effektiv indføring i danske kirkeforhold, blandt andet ved ekskursioner til København. Som lærd hymnolog og liturgiker gav han kandidaterne et godt grundlag, ikke mindst i den danske salmedigtning.

At nordslesvigeren Kaftan gennem 31 år som biskop står som den besindige leder, der uanset det politiske pres fra begge sider fører kirken frem mod 1920, hænger sammen med en tæt kontakt til menighederne. Den slesvigske visitatstradition var stærk, og opretholdes med stor energi af Kaftan i hele perioden. Men nævnes må også det teologiske niveau, biskoppen producerede til stadighed bøger og artikler, hvor han både har det ansvarlige lægfolk for øje, men også tillader sig en fri debat i forhold til sine præster. Det sidste var nok så nødvendigt på grund af den stormfulde udvikling især efter århundredskiftet, med strid mellem konservative og liberale, modsætninger på centrale lærepunkter, der fik Kaftan til i sidste fase af sin embedstid at tale om to religioner inden for kirken og »Sein oder Nichtsein der Kirche«. Lærestridighederne og uroen omkring den mangeårige professor i praktisk teologi i Kiel, Kaftans modpol Otto Baumgarten, forhindrede dog ikke en bemærkelsesværdig udvikling af kirkelivet; folk gik i kirke i Nordslesvig og sluttede talstærkt op om det frie kirkelige arbejde, især IM. I løbet af sin bispetid afklares Kaftan i sit syn på kirken, både ud fra de lokale erfaringer, men nok så meget i kraft af den betydelige inspiration, han modtager gennem de andre lutherske kirker og i den økumeniske bevægelse, ganske særligt forbindelsen til Sverige og den svenske ærkebiskop Nathan Söderblom. Det hjælper ham til at se kirken som international og »überweltlich«, et syn, det lykkes ham at fastholde, selvom det i de første krigsår holder hårdt på grund af den nationale begejstring. Men Kaftan deler også med en række tyske meningsdannere i den almindelige offentlighed den opfattelse, at der skal føres en aktiv kulturpolitik i forhold til de nationale mindretal. Det nationale må ikke blive anledning til aggression, slet ikke inden for kirken, tværtimod må de forskellige traditioner støttes og udvikles og mindretallenes særpræg fremmes. Kulturen bør ikke være en national kampplads. Synspunktet støder let imod det nationalromantiske ideal om homogenitet, kirkelivet indbefattet.

I den historiske bagage finder vi i Slesvig to runder med tvangs-

fjernelse af præster, 1850 og 1864-70, hvor et ganske betydeligt antal ganske enkelt mister deres embede af politiske grunde. Mest dramatisk forekommer det at være efter treårskrigen, hvor et lille hundrede gejstlige afskediges til en uvis fremtid, blandt dem den senere biskop Bertel Godt og Martin Kaftan, hvis søn blev Godts efterfølger.³ Virkningerne af disse afskedigelser spores helt frem til 1920, hvor metoden forsøges anvendt for tredje gang. Danmark fritstiller sognepræsterne i Nordslesvig, men med mulighed for at de gennem lokale afstemninger forbliver i deres embede. En del rejser frivilligt eller forlader stillingen ved naturlig afgang, men af dem, der trods ydmygelsen stiller sig til valg, bekræftes op imod 40 i deres embede, ved menighedernes beslutning, i pagt med den slesvigske tradition eller af personlig tilfredshed og hengivenhed for præsten.⁴ Blandt de betydelige af disse skal vi senere møde Hans Tonnesen, Carsten Petersen og Jürgen Braren, hvorimod Johannes Tonnesen frivilligt forlod Hellevad-Egvad, hvilket fremgår af det følgende. Udfaldet af afstemningerne kom bag på de danske myndigheder, hvor mange havde den opfattelse, at præsterne skulle have været fyret hele flokken.

Kirkens fremtid?

Straks efter våbenstilstanden 11. november 1918 går overvejelser i gang om kirkens fremtid under en ændring af statsforholdene. Den nordslesvigske vælgerforening nedsætter et kirkeudvalg, hvilket straks kritiseres af sognepræsten i Maugstrup, *Carsten Petersen*.⁵ Den slesvigske kirkes fremtid bør ikke bestemmes af et politisk udvalg, nedsat uden mandat fra menighederne og med en formand, der var udtrådt af landskirken. Nordslesvig burde bevare sin kirkeforfatning og i det hele taget det meste af den eksisterende struktur og kirkelivet, ikke mindst gudstjenesten med den gældende liturgi og salmebogen. Petersen var ikke den fødte kirkepolitiker, trods støtte fra frimenighedspræst Knud Rosendal i Aabenraa, der gerne så en kirkeforsamling, der snarest kunne udtale sig.⁶ Også fra kongeriget lød en kraftfuld støtte fra den ansete kirkehi-

3 Se den detaljerede fremstilling hos Asger Nyholm: *Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850* (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 51), Åbenrå 1980.

4 Tallet opgøres forskelligt, afhængigt af hvorledes de enkelte afstemninger og præsteres forbliven eller senere afsked forløber, en detaljeret gennemgang udviser mange varianter.

5 1871-1943, sognepræst i Maugstrup 1911-32.

6 Brev fra Rosendal til Petersen i dennes arkiv, Rigsarkivet Aabenraa. Cand. theol. Knud Rosendals tid sluttede i H.P. Hanssens frimenighed, da det blev klart, at han som Petersen var Flensborg-mand i grænsespørgsmålet.

storiker Peder Severinsen, ligeledes fra missionsmanden Hans Wind i Døstrup. Men det blev hurtigt klart, at her gik der ikke en farbar vej, blandt andet fordi kampen om kirkeforfatning rasede på sit højeste i kongeriget og nødtigt skulle afgøres ved hjælp af det slesvigske.⁷ Derfor blev Petersen sat ud til højre og fik som trøst plads i den kirkelige kommission 1921, hvor han endnu en gang luftede sit synspunkt uden held. I øvrigt blev kurser i danske kirkeforhold for genvalgte sønderjyske præster foranstaltet af kræfter med tilknytning til Københavns Kirkefond og kirkeforfatningskredse: H. Ussing, J. Oskar Andersen, F. Torm og V. Ammundsen.⁸ Som bekendt slog det synodale koncept ikke igennem, og grundlovsparagraffen, der lover en forfatning, er stadig uopfyldt. Der forlyder ikke noget om, at man lod sig inspirere af de synodale forhold i Slesvig, eller at man holdt kurser for rigsdanske præster herom.

Som medlem af vælgerforeningens udvalg argumenterede også Hans Tonnesen for nødvendigheden af en nordslesvigsk tilkendegivelse i forfatningsspørgsmålet. Som det er nu, skriver han, er sognene blottet for ethvert forfatningsmæssigt grundlag, når forbindelsen til den tyske landskirke ophører. De har ingen fællesorganisation eller repræsentation og udgør ingen korporation, der som sådan kan indlemmes i folkekirken. Provsterne har mistet deres stilling og menigheds- og synodeorganerne deres mandat, og der er ingen fællessynode for Nordslesvig at indkalde. Men Nordslesvig bør kunne tilkendegive sin vilje. Og Tonnesen inviterer til debat. Det samme gør Severinsen i sit blad *Kirketidende*, hvor han beskriver den slesvigske kirkeforfatning og fremhæver synoderne, »stederne, hvor man måtte sidde og høre på danskerne«. Præsterne har som statsembeds mænd ikke haft det let med petitioner, f. eks. i anledning af den germaniserende skolereform 1889, alligevel vedtages der henvendelser til regeringen under henvisning til kirkens forhold, og i de sidste år før krigen, hævder Severinsen, rystede præsterne i et ikke ringe antal angsten af sig og talte for danskernes sag. Det bør bemærkes, at synoderne var genstand for forbøn i sog-

7 Se Per Ingesman: »Da der gik kirkepolitik i genforeningen«, *Sønderjyske årbøger* 1995, s. 239-260. Noget kunne tyde på, at angsten for kirkeforfatning ligger bag, da man undgik at få Henry Ussing, den førende talsmand for en synodal ordning, ind i billedet som biskop eller domprovst i Haderslev. Det ville for alvor have væltet brikkerne, set fra grundtvigsk side. Den moderate Valdemar Ammundsen kunne man leve med. Se endvidere Hans Schultz Hansen: *Genforeningens arkitekt. H.P. Hanssen 1914-1936*, Aabenraa 2018, s. 121.

8 Allerede i september 1919 var en anden markant kirkeforfatningsmand, Frederik Torm, på banen som taler i Haderslev, både i Frue Kirke og i missionshuset, »om kirkens ordning«. *Sædekornet* 1919 s. 302.

nekirkerne søndagen før, og fællessynoden blev åbnet med en gudstjeneste. Udførligt beskriver Severinsen liturgi, salmebog, præstevalg og kirkeøkonomi; den kirkelige ejendomsret i sognene, skriver han, er fastslået ved lov og bevidstheden herom er levende. »Man vil næppe hernede nøjes med, at denne ret kun kommer frem i en bogføring, som ingen mennesker får at se.«⁹ Severinsens konklusion bliver, at »dette kirkevæsen ikke kan indoptages med et pennestrøg i det danske. Søn-derjyderne må selv anvisе vejen«.

I dette finder han senere officiel støtte, idet den slesvigske konsistorialpræsident Müller skriver, at en »overdragelse til den danske kirke ikke kan ske uden forhandlinger med den hidtidige kirkeledelse. Hvis dette alligevel sker, er det ren magtpolitik«.¹⁰ Hans Tonnesen følger op med et krav om, at synoderne må sammenkaldes til stillingtagen, men gør samtidig opmærksom på den danske uvilje og manglende indfrielse af grundlovens forfatningsløfte. Uden videre at gå ind under det danske vil nu betyde, skriver han, at embeder besættes af ministeren i stedet for menighedsvalg, at formuen inddrages under stiftsmidlerne i stedet for selvforvaltning i sognene, og at man i stedet for provstisynoder og synodeudvalg får: Slet ingen ting!¹¹

Udvalgsformanden Mads Gram, som ikke var medlem af kirken, erklærer herefter, at man ikke vil have noget med synoderne at gøre; målsætningen er fællesskabet under den danske folkekirke. Hvortil Tonnesen replicerer, at det er ham en gåde, at en befolkning skulle foruroliges ved, at dens egne valgte organer skulle have noget at sige. Men tilsyneladende imod formandens opfattelse indføres i den afsluttende betænkning, at der straks efter genforeningen bør anordnes nyvalg til menighedsrepræsentationer og provstisynoder.¹² Det afsluttende punkt lyder: »[...] der ønskes nedsat en kommission af menighedsvalgte repræsentanter fra hele DK til at foreslå fælles kirkelove«. Punktet imødekommес ikke, skrækken for kirkeforfatning stak sit hoved frem ved udvalgets formulering »menighedsvalgt«. Her hjalp det ikke, at fæl-

9 Hvilket må være en hentydning til manglende offentlig indsigt i det danske kirkevæsens økonomi.

10 *Kirchen- und Schulblatt* 1920, s. 100.

11 »Nordslesvigs Kirkelivs Fremtid«, *Sædekornet* 1918, s. 167. Tonnesen skriver, at Severinsen har beskrevet kirkeforfatningen som »langt, langt bedre end den tarvelige form i kongeriget« (Tonnesens udtryk). Men forfatningsudvalget, under vælgerforeningens udvalg, hævder, at hverken provstisynode eller fællessynode har været til nytte og velsignelse; sognene derimod er intakte.

12 *Sædekornet* 20. april 1919, s. 147. Her foreslås i øvrigt valgret til kvinder, hvilket ønske er fremført af Kaftan på et tidligt tidspunkt.

lesudvalget for de kirkelige organisationer i det kongerigske tilsluttede sig det sønderjyske ønske.

Undervejs til afstemningerne

Det psykologiske klima, der blev skabt op mod folkeafstemningen og præstevalgene, er væsentligt at beskrive på begge sider af Kongeågrænsen. I de første krigsår var tonen til tider skarp. Johannes Tonnesen skriver i 1916 i *Christliche Welt* nr. 36 om de danske kristne, at de ønsker os nederlag og at ønsket fremsættes i en »religiøs dragt«. Danskerne mangler »sædelig alvor og ansvarsfølelse«, de kan bruge en eskatologisk tolkning af krigens begivenheder, men uden at det udløser handling. Andre end Tonnesen har brugt udtrykket »idyl« om dansk kirkeliv, og at det synes at være af en særlig »sonniger Natur«, »sogar die Eschatologie wird zum Idyll«. Hertil kommer, at uvidenheden om Tyskland er enorm, selv om Nordslesvig, og man lyver Tyskland alt ondt på. Med én undtagelse: »Den tapre Morten Pontoppidan«. ¹³ Fem år senere lader Tonnesen sig dog klart inspirere af frimenighedspræsten i Holstebro, Morten Larsen, og hans menigheds udtræden af kirken i anledning af læreforpligtelsen og opfattelsen af trosbekendelsen. Tonnesen er enig med Larsen i, at denne ikke kan anvendes juridisk, bekendelsesgrundlaget i kirken er »göttliche Lebenskräfte«, hvor Helligånden er skaberkraftigt tilstede. ¹⁴ Tonnesen nærmer sig på det tidspunkt stærkt et grundtvigsk standpunkt, nadveren, »Feier des Herrenmahles«, er den bekendende menigheds højeste ideal, i troen på »den Sieg der göttlich offenbarten Heilskräfte«. ¹⁵

I forspillet til afstemningen i Nordslesvig får Ribebiskoppen Gabriel Koch en fremtrædende rolle. I sin kirkebøn indføjer han den inderlige anmodning på højeste sted om »en mest mulig sydlig grænse«. ¹⁶ Fra bispen lyder også ønsket om et godt naboforhold til slesvigerne syd for den nye grænse, således at »disse Tyskere i løbet af nogle Menneskealdre kan vindes for Danskhedens sag«, ikke ved tvangsforanstaltninger, men frivillighed. Mere krigerisk foreslår KFUM-lederen, københavneren Olfert Ricard, at præsterne i Nordslesvig »ofrer deres

13 Citeret i *Allgemeine Evangelisch-lutherische Kirchenzeitung* 1916, s. 920, og *Schleswig-holsteinische Kirchenblatt* 1916, s. 185.

14 »Glaubensgemeinschaft und Bekenntnisgemeinschaft«, *Die Landeskirche* 1921, s. 217.

15 Kaftan nåede aldrig disse grundtvigske højder, vurderer Kähler i *Die Landeskirche* 1922, s. 9.

16 Refereret i *Kirchenblatt* 1919, s. 116, hvor det bemærkes, at biskoppen burde protestere mod zone 1, men i stedet som de andre danskere altid benytter sig af »leere Phrasen, alle leere Wortschwall«.

embeder i oprigtig anger over voldsfærden gennem 55 år i landsdele«. ¹⁷ Altså væk med dem alle! uden hensyntagen til retmæssig kaldelse og embedsvirksomhed, for manges vedkommende en menneskealder i deres hjemstavn. ¹⁸

Under overskriften »Forlad os vor Skyld« refererer Hans Tonnesen Ricards artikel og konstaterer, at »det nationale åbenbart er undtaget fra den kristne forsonlighedstanke«. Tilsyneladende kræver Ricard, at præsterne går deres vej af hensyn til dem, for hvem »nationalitets-spørgsmålet er nr. 1 og Guds rige nr. 2 eller intet«. Men der står ikke i Ny Testamente, at forkyndere og tilhørere skal have fælles nationalitet, evangeliet har ikke behov for »nationalismens krykker«.

I *Kirchen- und Schulblatt* skriver Jürgen Braren, sognepræst i Aastrup, fastebetragtninger om det ejendommelige i, at kristendommen har valgt slægtskab med nationalismen, ikke blot i Tyskland. »I disse måneder, hvor de nationale bølger går højt i Danmark, er det hverken de socialistiske eller det radikale fritænkerparti, men dem til højre og frem for alt de levende kredse i IM og grundtvigianismen, som fører den nationale tanke frem«. Ingen anden avis overgår Kristeligt Dagblad i chauvinisme, og »fra prædikestolen kræver præster højlydt Ejdergrænsen, det er alene den Gud vil!« Men fastetidens kors rejser sig nu håbet om, at vi en dag ser »die Gemeinde der Heiligen unter allen Völkern«, tonen fra den økumeniske bevægelse slår igennem. ¹⁹

Også *Det Gamle Budskab*, den ortodokse IM siden 1912, hæver røsten mod Ricard, ikke mindre end 600 er samlet i Bolderslev i anledning af hans opfordring til, at alle tyske præster for at have æresfølelsen i behold skulle forlade deres embede til fordel for præster fra kongeriget. GB protesterer kraftigt, blandt andet med henvisning til, at de fleste af præsterne har Nordslesvig som hjemstavn, og at de for øvrigt har virket til velsignelse, mange af dem. ²⁰

Bag reaktionerne gemmer sig den betydningsfulde debat, der blev rejst før krigen af den nordslesvigske præstesøn, cand. theol. Johannes Tiedje i *Christliche Welt*, med deltagelse af Martin Rade og Valdemar Ammundsen. Tiedje understreger, at kirken overhovedet ikke skal tjene den nationale politik, den skal fremme kristendommen i Nordslesvig og holde sig fjernt fra den nationalpolitiske kamp. Hvis kirken ikke for-

¹⁷ *Dannevirke* 2. juli 1919, »De danske menigheder og de tyske præster«, citeret fra *Sædekornet* 1919, s. 222.

¹⁸ Af de 294 fungerende præster 1864 til 1920 var de 172 fødte nordslesvigere.

¹⁹ *Kirchen- und Schulblatt* 1919, s. 101f.

²⁰ Sst., 1919 s. 229.

står dette, vil den efterhånden miste grundlaget for at kalde sig kirke, dvs. en særlig realisering af den hellige, almindelige kirke. Den kan anses for at være en »kulturvehikel« i staten, men Guds menighed er den ikke længere, ånden er forsvundet, fordi den har fornægtet sit kald. Tiedje tager afstand fra frimenighedsbevægelsen, hvor grundtvigianismen ubevidst fornægter den kristelige ånd og viser manglende vilje til fællesskab.

Da afstemningerne om præsternes forbliven er gået i gang, skriver det slesvigske *Kirchenblatt*, at man har fritstillet dem alle, og at man nu fra dansk side er klar til at erstatte dem med »dänisch-nationalistischen Pastoren«. 80 har allerede meldt sig til tjeneste.²¹ I farten overser man, at de slesvigske præster er ansat af landskirken efter menighedernes valg, de er ikke statsansatte som i Danmark, hvorfor de ikke kan afsættes af politiske grunde. Her synes der ikke at komme en reaktion fra dansk side, og toppen i den nationalistiske triumfalisme må siges at være *Hovedstadens* pressemeddelelse om, at der påtænkes bygget en »Grundtvigskirke« på Dybbøl Skanser efter genforeningen som et dansk »Westminster« for indsamlede midler, et par millioner eller så.²²

Nationalismen i kirken

Hans Tonnesen, IM's leder og sognepræst i Hoptrup, skriver i sit blad, at »nationalismen truer med at ødelægge mit livsværk«. »Min arbejds-mark«, fortsætter han, »er den plet, der hedder Nordslesvig, de 200.000 mennesker, der bor mellem Kongeåen og sproggrænsen, disse mennesker har jeg elsket og ønsket muligt mange frelst af.«²³ Tonnesen bruger udtrykket »den hellige alsidighed«: Evangeliet er som en surdej, der byder, at du først omvender dig og derefter fører den nationale kamp ud fra troens stade. En besværlig, men ærlig position over for Tonnesens teologiske modpart i *Det Gamle Budskab*, Carl Matthiesen,²⁴ der taler om den hellige ensidighed, der skal få de troende til at afholde sig fra nationale og politiske aktiviteter. Modsat Matthiesen holdt IM's næstformand Niels Schmidt fast ved Tonnesen i den konflikt, der splittede IM 1912, selvom han i 1919 udtaler: »Jo mindre vi fik med af nationalistisk bal-

21 Flere bisper, f.eks. Ludwigs i Aalborg, kunne i direkte henvendelser fremstille det som et særligt »kald« at melde sig til at drage sydpå.

22 *Kirchenblatt* 1919, s. 271. Som et monument af taksigelse på nederlagets sted, ved det principielt heroiske, men neutrale Danmarks modtagelse af de slesvigske, ved stormagternes beslutning og sønderjydernes stemmeafgivning.

23 *Sædekornet* 1919, s. 279 og 285.

24 *Sædekornet* 1919, s. 294. Matthiessen var præst i Sønderborg og Rødding, derefter leder af Diakonissestiftelsen i Flensborg.

last, des bedre gik kursen mod det evige rige. Missionens venner skal stå last og brast, så dens hellige, overnationale sag ikke skal blive plettet af det nationalistiske skumsprøjt fra krigens oprørte vande.«²⁵

Det er på en vis måde befriende at anlægge det slesvigske perspektiv, det er ikke nødvendigt med ensidig stillingtagen, i strid med god teologi om kirken. Den kristne kirke og dens præster står frit i forhold til den nationale kamp og kan vedkende sig deres opgave i den virkelighed, hvor to sprog og to kulturer mødes. I en »Zweiströmigkeit«,²⁶ som sætter sine klare spor i kirkelivet og minder præsten om, at han i sin pastorale gerning befinder sig i et grænseland, et »mellemværende«, som Grundtvig kaldte det, en kendsgerning, som ikke engang ophævelsen af Kongeågrænsen kunne ændre. Men den slesvigske tone forsvinder, Hejselbjerg Paulsen kan ses som en af de sidste, og hans barske kritik af dansk kirkeligheds overtagelse af Nordslesvig blev borte i den nye tid. Eksempel: Høfligt påhørte man hans påpegning af, at sognekapitalernes 7 millioner rigsmark forsvandt »i Dybet« efter genforeningen, hvorefter man gik videre til næste punkt i dagsordenen, svaret blæste i den nye vind.²⁷

Det, som her i korthed og brudstykkevis efterspørges, er forudsætninger og virkninger af, at op mod 40 nordslesvigske præster imod alle rigsdanske odds blev bekræftet i deres embeder af menighederne, da genforeningen var en kendsgerning. Dette forbløffende resultat midt i den nationale begejstring fortæller om stærke, bærende kræfter i det slesvigske kirkeliv: Respekten for den rettelig kaldede sognepræst og for den lokale menighed, stoltheden over kirke og præstegård, og selvstændighed i kraft af kirkeforfatningen og mangeårig lægmandsindflydelse, alt dette stimuleret og til stadighed underbygget af aktive grupper og institutioner i mission og diakoni, i forreste række Breklum og Diakonissestiftelsen. Alt med støtte fra højeste sted, biskoppen i Slesvig Stift, nordslesvigeren Theodor Kaftan.

Kaftans kapitler

Hvert år skrev han til menighederne og lagde stoffet frem under visitatser og provstimøder, i 1903 udgav han bogen *Vier Kapitel von der Landeskirche. Den Freunden der Kirche zur Erwägung*,²⁸ som er

25 *Sædekornet* 1919, s. 302.

26 Udtrykket er angiveligt brugt af en flensborgsk lægmand, men især videreført af Nic. Nielsen (»den sidste slesviger«) og Jürgen Braren.

27 Også Tonnesen gør opmærksom på »en betydelig kirkeformue, ligeledes nordslesvigske andel i forskellige kasser«, *Sædekornet* 1918, s.148; Hejselbjerg Paulsen 1962.

28 Se herom min biografi om Kaftan: *Biskop i Grænselandet*, Aabenraa 2009, kap. 9.

biskoppens bog om fremtidens kirke. Sognemenigheden vejledes lokalt og i øjenhøjde, men sættes samtidig ind i en større sammenhæng, hvor der ikke sættes grænser hverken ved Ejderen eller Kongeåen, heller ikke ved kirkelige retninger eller ud fra politiske hensyn. Kaftan viser menighederne en kirke, der bygges grænseoverskridende i kraft af sin internationale karakter, den økumeniske bevægelse er begyndt at sætte sine spor og skabe mødesteder og sammenhænge, ikke kun lutherske, men worldwide af de evangeliske kirker med forsigtige tilnærmelser til de katolske. *Vier Kapitel* giver et bæredygtigt grundlag fremover, selvom det udsættes for pres under verdenskrigen, hvor nationalismen tog magten over mange, indtil man som Kaftan kunne se i 1917, at nu var alt for sent ud fra de gamle forudsætninger.

I præsteafstemningerne viser sig stilfærdig styrke, en kirkebevidsthed i de slesvigske menigheder, som er vågnet igen til ikke at lade sig diktere. Med ophøjet ro finder man sig i de øvrige indgreb i slesvigske kirkeskik, i bevidstheden om, at det egentlige ikke kan rammes. Derfor siger man stop, da turen kommer til salmebogen. Ikke bare af stædighed, men i overbevisningen om, at her forelå nok rigets bedste bog.²⁹ Som en gave til kongeriget, hvorfor ikke? I hvert fald som et væsentligt grundlag for den nye fælles salmebog i 1953.

Hvad *Vier Kapitel* angår, er det værd at bemærke, at denne og en række af Kaftans mindre arbejder om kirken fik betydning for de tyske kirkers overvejelser om fremtiden i Weimarrepublikken. Kaftan fik en central rolle især i overvejelserne omkring det evangeliske bispeembede, hvilket peger på den høje vurdering af hans slesvigske kirkeledelse.³⁰ Haderslevs tiltrædende biskop Valdemar Ammundsen har gennem sin deltagelse i det lutherske fælleskirkelige arbejde kendt Kaftan og hans synspunkter, de har sandsynligvis mødt hinanden ved lutherske møder og anledninger, ikke mindst dem, der havde den svenske ærkebiskop Söderblom som initiativtager og inspirator. Efter Ammundsens ankomst til Haderslev har deres omgang under Kaftans jævnlige besøg formentlig været afbalanceret diplomatisk, i gensidig respekt. I det økumeniske var den danske kirke tilbageholdende, også i det lutherske

29 P. Severinsen: »den dygtigste danske, der eksisterer«. Se P. Severinsen: »Om den slesvigske Salmebog m.m.«, *Kirketidende* 1919, s. 317-321.

30 Hans Rothe i *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, Neumünster 1954, s. 94: »TK erscheint in allen Brennpunkten der Nachkriegsproblematik [...] als der bedeutendste Theoretiker und Praktiker bei der Neuorganisation der Kirchen.« I den forbindelse en forudsætning for Otto Dibelius *Das Jahrhundert der Kirche*, Berlin 1926. Se Jessen 2009, s. 319 og især s. 366f. Man kan undre sig over, at enhver form for dialog fra dansk side med Kaftan på forhånd var udelukket.

var den nærmest neutral. Den lod sig i reglen diskret repræsentere ved dr. theol. Alfred Th. Jørgensen.

Også efter sin afgang fastholder Kaftan sit kirkesyn, der kommer til udtryk i *Vier Kapitel*. Markant er hans slesvigske og lutherske understregning af »die lebendige Einzelgemeinde als das Grundelement« i kirken. Kirken er ikke et forvaltnings- men et åndeligt arbejdsfællesskab, som det hedder i et konferencereferat fra Mölln.³¹ Og referatet fortsætter: Med styrke og indtrængende alvor krævede Kaftan folkekirkens fulde frihed fra staten og dens bureaukrati. Kirken kan kun yde folket og kulturstaten sit »Guds riges arbejde«, når den er *fri* til at vække og styrke moralske kræfter.

Den besindige kirkeledelse, som især er Kaftans fortjeneste frem til hans afgang 1917, er sammen med den nordslesvigske salmebog en væsentlig forudsætning for kirkens overlevelse gennem verdenskrigens tid frem til genforeningen. Og på det folkelige plan er det lægmandsbevægelsen IM, der udgør rygraden i menighed efter menighed. Missionsfolkene holder sig heller ikke tilbage fra synoder og råd, selvom teologiske divergenser gør sig gældende. Vækkelsens konkrete udslag i mission og diakoni, Breklum og Flensborg, skaber et stærkt og vedvarende netværk hen over det, der blev grænsen fra 1920.³² Det bemærkelsesværdige er dog selve den kendsgerning, at en bred og for kirken uhyre betydningsfuld vækkelsesbevægelse i det væsentlige var en bevægelse af danske lægfolk under ledelse af tyske sognepræster.³³

Selvbestemmelsen og den nye ånd.

Johannes Tonnesens bidrag

Til IM's »unge håb« må man henregne formandens søn, Johannes Tonnesen, hvis virksomhed blev en anstødssten for de ortodokse og konservative i *Det Gamle Budskab*. Som en »moderne teolog«, med interesse for politiske og sociale spørgsmål, blev han en af årsagerne til splittelsen i 1912 mellem de to missionsbevægelser. Han beskrives af Valdemar Ammundsen som en der med ligesindede var »begyndt med

31 *Kirchenblatt* 1919, s. 287 (»Unsere kirchliche Aufgaben«).

32 Tonnesen skriver, at båndene til Flensborg og Breklum ikke må rives over, befolkningen ønsker at beholde Flensborg-søstrene og syv ordinerede Breklum-missionærer gør tjeneste som præster i Nordslesvig, indtil de måske udsendes igen, forhåbentlig fra landsdelen. Dette skete med Anders Andersen, Hans Toft og noget senere Ole Jensen, jf. *Sædekornet*, 1918, s. 148.

33 For de politiske sammenslutninger blev det derfor af stigende betydning at få indflydelse i IM for at fremme de nationalpolitiske dagsordener, særligt blandt ungdommen. De fleste af præsterne kan karakteriseres som moderat slesvigske.

koncentration om den personlige frelse. Men efterhånden viste det sig, at de ikke kunne være ligegyldige overfor deres folk og spørgsmålet om national ret og uret.«³⁴

Straks efter våbenstilstanden skriver Johannes Tonnesen om *selvbestemmelsen*, som fredskonferencen nu arbejder ud fra i forbindelse med nationalitetsproblemet.³⁵ I lande med blandet nationalitet kan selvbestemmelsen ikke løse problemet, hvordan man kan leve ved siden af hinanden og udfolde sit nationale og kulturelle liv. Indtil nu har man søgt »afgrænsningen« og vakt mistillid og utilfredshed, og med selvbestemmelsen bliver det ikke anderledes; for mindretallene vil den gamle elendighed vende tilbage. Løsningen ligger ikke i regeringsprogrammer og grænsedragninger, men i »en ny ånds sejrige gennembrud i Europa«. Hver nationalitet skal anerkendes som en »hellig sag«, med ret til at fremme sin egen kultur, alternativet er den gamle voldspolitik. Staten må skabe en ny, sund atmosfære mellem nationaliteterne, ikke nok med at mindretallene tolereres, de må overbevises om, at staten ønsker deres udfoldelse, også med økonomisk støtte, og at de ikke bare tåles, indtil de opsluges af flertallet.

Den danske stat må altså stimulere det tyske mindretal og styrke den nationale bevidsthed. De blandede distrikter må ikke være en »heksedel«, men et sted, hvor kulturer mødes i den nye ånds »pinsevejr«, hvor alt nationalt liv er helligt og har krav på fremtidsmuligheder. Bitterheden må forsvinde i ærbødighed for andre standpunkter, og selvbestemmelsesretten må udfoldes på et historisk-nationalt grundlag, i ædel nationalitetskamp. Tonnesen tror på ånden i nationalitetstanken, modsat vold. Selvbestemmelsen er kun et skridt på vejen mod det nationale livs nye ånd,³⁶ og i overgangen til det nye er et opgør med det »barbariske princip« fra reformationstiden *cujus regio, ejus religio* nødvendigt.

Johannes Tonnesen følges i disse betragtninger af en anden betydelig præst i Sønderjylland, Jürgen Braren i Aastrup, der modsat Hellevad-præsten forblev i landsdelen ved genforeningen, senere som sognepræst i Højer. Braren skriver: »Jetzt ist die Stunde der Kirche und des Evangeliums«, evangeliet hører morgendagen til, »als schöpferische Wahrheit und lebendige geistige Triebkraft« i mange variationer både

34 Ammundsen i det norske tidsskrift *Kirke og Kultur*. Her læser den norsk-orienterede Hans Tonnesen også Eivind Berggravs prædiken fra 17. maj 1919 om »Folkereligositet og personlig kristendom«. I den forbindelse foreslår Tonnesen »eventuelle jubelprædikanter nordfra ved takkegudstjenesten for genforeningen at læse prædikenen og betænke den«, *Sædekornet* 1919, s. 223 og 238.

35 *Sædekornet* 1919 s. 159; *Kirchen- und Schulblatt* 1919, s. 18.

36 *Kirchen- und Schulblatt* 1919, s. 75.

folkeligt og kristeligt. Derfor må vi skærpe blikket for tidens skabende kræfter, ikke mod, men med folket. Hvis vi selv »besidder Helligånden«, kan vi mærke dens drivkræfter omkring os, »der Geist Gottes schwebt auf dem Wasser«.³⁷ I denne tro var det indlysende, at han måtte forblive i sit sønderjyske embede. Mest konsekvent af alle slesvigerne fastholder han at ville »helsognet«, hvilket gav ham visse problemer i hans næste embede, Højer.³⁸

Et halvt år senere gør Tonnesen situationen op og konkluderer under overskriften »Hvorfor jeg forlader Nordslesvig!«³⁹ Hverken situationen i Hellevad eller hans almene omdømme i kirken, i IM og i samfundslivet gjorde det nødvendigt. Men hovedårsagen er den, at forholdene i et grænseland bliver utålelige, ja, et helvede, når målet for nationalitetskampen er en »omnationalisering af den nationale modstander«. Nationalfølelsen beror jo ikke på historiske eller kulturelle overvejelser, men er a priori »en medfødt åndelig tilstand eller bevidsthed«, som i øvrigt styrkes, hvor der ved en ny grænsedragning skabes et mindretal. I stedet må man anerkende de to nationaliteter som en kendsgerning og i en ny ånd løse kulturopgaven at fremme begge i deres ejendommeligheder. I den nye ånd ser man ikke frem- eller tilbagegang som nationale erobringer eller tab. Tonnesen erkender sin egen rodfæstethed i den tyske idealisme, men opfatter det samtidig som en berigelse, når han møder danske idealister, der er rodfæstede i Grundtvig. Og han indrømmer, at han har set på den forestående genforening med håb, idet han anså Nordslesvig for modnet til selvbestemmelsen og en ideel løsning af nationalitetsproblemet. Men »stykke for stykke er min tro blevet til skamme«, alt bliver ved det gamle. Selv IM svigter, til trods for at forsoningen er det centrale i forkyndelsen, har man ikke kunnet fastholde den nødvendige konsekvens: forsonligheden. Man afviser samarbejde fra dansk IM med tysksindede præster i Nordslesvig, til trods for at disse dog har skabt forudsætningerne for, at der overhovedet er levende kristne kredse at knytte forbindelse til.

Tonnesen skriver: Når den nationale skillelinje skal føres igennem Guds børns rækker, så er det for mig en helligbrøde, der er lige så stor som den, der blev begået i de tyske, nationalistiske krigsprædikener.

37 *Kirchen- und Schulblatt* 1919, s. 25 (»Nytårsbetragtninger«). I mange tekster, særligt af Johannes Tonnesen og Jürgen Braren mærker man indflydelsen fra Kiel-professoren Schaeders markante helligåndsteologi.

38 Braren havde et nært forhold til biskop Ammundsen, korrespondancen 1922-27 mellem de to findes i Haderslev bispearkiv, se Günther Weitling: *Deutsches Kirchenleben in Nordschleswig seit der Volksabstimmung 1920*, Aabenraa 2007.

39 *Sædekornet* 22. juni 1919, s. 193.

Men kun det trosliv, der står under Helligåndens tugt, har overbevisende kraft, og derfor trænges der nu til det overbevisende vidnesbyrd, lyder det fra Tonnesen junior, der i sine formuleringer lægger en vis afstand til sin fars mere bløde udgave af IM, som han finder har mistet sin »missionskraft«, mens respekten for »Det gamle Budskabs konsekvente pietister« synes større.

Nu sammenfatter han, at »jeg ser ingen arbejdsmuligheder mere i Nordslesvig for mig og min anskuelse«, »jeg er fuldstændig kørt træt i Nordslesvig«. Men efter mange bitre skuffelser og oplevelser af hjerteløs brutalitet glæder han sig alligevel over sognefolkenes og mange andres opfordringer til at blive. Sjæleligt ville han imidlertid gå til grunde, »fordi hele min opfattelse af vort nordslesvigske spørgsmål og frem for alt af den kristne grundtanke strider mod alt det, som vil beherske vort land«. Nu rejser Tonnesen mod syd og »føler en indre glæde ved at dele mit tyske folks nød og fornedrelse og være med ved genrejsningen«.

Forsonligheden og ofret er den eneste vej frem, derfor må Tonnesen afvise »tvangstanken«, der møder ham i dansk forklædning, udtrykt i håbet om, at han skulle blive dansk »i tidens løb«. Han har læst for meget Grundtvig til at kunne blive pietist, men Kierkegaard har hjulpet ham forbi den rent overfladiske kristendom, som den store tænker udøste hele sin spot over. Det er let at fatte, at danskerne glæder sig over genforeningen, men de burde forstå, at »vi tyskere har et blødende hjerte ved vort folks nød«, derfor har det været en lidelse at skulle prædike stående i disharmonien mellem »tilhørernes hjertelag og min egen indre smerte«. I tilgift kan han ikke følge IM længere og må derfor gå.

Efter genforeningen bosætter Johannes Tonnesen sig i Rendsborg, hvor han fra oktober 1920 er redaktør for et nyt kirkeligt blad, *Die Landeskirche*. Hovedsynspunktet bag redaktionen er det under genforeningsdebatten fremførte, at hvad der behøves, er *en ny ånd*. I det næste tiår opfyldes ønsket, men i den diametralt modsatte retning, hvilket fører Tonnesen til bekendelseskirken. I et af de første numre af *Die Landeskirche* noterer man sig en skarp afstandtagen fra *Kristeligt Dagblad*, »kein Blatt hat gegen das Deutschtum in Nordschleswig sich einer so niedrigen und gemeinen Ton- und Kampfesart bedient wie dieses sich christlich nennende Blatt«. Mere håbefuldt kan Tonnesen berette om dannelsen af *Bruderbund*, 14. dec. 1920, af tidligere nordslesvigske præster, angiveligt ved en »åndsoplevelse af broderskab«.⁴⁰

40 *Die Landeskirche* 1921, s. 5.

Johannes Tonnesen noterer sig, at præsteafstemningerne er »eine erfreuliche Ehrenrettung«. Ingen agitation nordfra kunne flytte disse »tyske statspræster«, som det hed, og man må håbe, at valgene kan bringe de to nabo-lutherske kirker nærmere hinanden. Johannes Schmidt-Vodder rejser spørgsmålet, om menighederne nu skal skilles nationalt i stedet for at man bibeholder »örtliche Gemeinde«? Hvor man ønsker det, bør helsognet bevares, lyder det fra den senere folketingsmand for det tyske mindretal.⁴¹ Men tanken døde ud i realiteternes barske verden, trods behjertede forsøg blandt andet af Jürgen Braren.⁴² Dannelsen af »Nordschleswigsche Gemeinde« 1923 sendte udviklingen i modsat retning.

Epilog

IM i Danmark har i oktober 1920 holdt missionsuger i 116 nordslesvigske kirker med rigsdanske prædikanter.⁴³ Kampagnen omtales i det norske *Kirke og Kultur* ved en rejsende medarbejder, formentlig Eivind Berggrav. Man har prædikeret, skriver han, »als wären sie in ein heidnisches Land gekommen«, derfor kan man formode, at de tyske præster har fået mange stemmer på grund af skræk for de nye forkyndere. Her citeres Peer Gynt: Den gamle var slem, men de nye er værre! Også nye IM-missionærer er ankommet, de gebærder sig »als wenn sie jetzt das Heil brächten zu einem Volke, das in Finsterniss sitzt«.⁴⁴

I *Die Landeskirche* udtrykker Tonnesen 1922 håbet om, at evangeliet har kraft til at nyforme folkebevidstheden, og at »troskirken« hen over de gamle forskelle kan forene som den stærkeste, fællesskabsdannende kraft.⁴⁵ Tonnesen ser nye kræfter på færde, ikke længere de traditionelle retningsopdelinger i pietister og liberale, højre og venstre. I kirkefornyelsen ser han en mulighed for at komme ud over nationalismens ødelæggende og kirkesplittende indflydelse. En mulighed på begge sider af den nye grænse for de nationale mindretals kirkeliv. Men det ser ud til, at det allerede i 1922 har været for sent.⁴⁶

41 J. Tonnesen: »Aus Nordschleswig«, *Die Landeskirche* 1921, s. 15.

42 Brarens forsøg både i Aastrup og Højer er gennemgået i Weitling 2007, s. 22-30.

43 *Die Landeskirche* 1921, s. 24.

44 Citeret efter *Die Landeskirche* 1921, s. 259.

45 Sst. 1922, s. 44 (»Kirche und Volk«).

46 *Die Landeskirche* 1922, s. 195, skriver Tonnesen om Nordslesvigs kirkelige inddeling i de to stifter på langs af landsdelen. Danmark har afvist, at Nordslesvig er en enhed. *Alle spor skal slettes!*